

KÄSIRAAMAT

EESTI VALITSEMISEST

18. SAJANDIL

Mati Laur, Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783). Tartu, Kirjastus Eesti Ajalooarhiiv, 2000. 287 lk.

Mati Lauri monograafia püüab anda, nagu autor ise oma sissejuhatuses seda sõnastab, „võimalikult terviklikku pilti Eesti ala valitsemisest 18. sajandil“. Tegelikult ei ole raamatu pealkiri täiesti täpne, sest Laur hõlmab oma käsitlusega igati tänuväärset kombel ka Liivimaa lõunaosa (s.t Põhja-Läti ala) koos kubermangukeskusega Riias. Mõnes mõttes kõnnib Laur juba August Wilhelm Hupeli „Liivi- ja Eestimaa topograafilistes teadetes“ (1774–1789) sissetallatud radu, andes nüüd juba kaugemast ajaloolisest perspektiivist vaadatuna uuesti ülevaate nende kahe provintsi igapäevasest elukorraldusest. Monograafia esimene osa „Valitsemisstruktuurid“ kirjeldab siinset halduskorraldust, kroonuametkondi (kubernerid ja nende kantseleid, ökonomia ja tolliametnikud), aadli seisuslikke institutsioone ja nende töökorraldust, linnu, kirikuid ja vaimulikkonda, kohtu- ja õigussüsteemi, kommunikatsioone jms. Teine osa „Keskvõim ja Balti erikord“ vaatleb mõisate omandi-, rendiõiguse ja maa maksukorralduse küsimusi, talurahva õiguslikku seisundit ja pärisorjuse reguleerimist, raharinglust, tolli- ja kaubanduskorraldust ning avaliku korra tagamist. Omaette peatükk on pühendatud valgustatud absolutismile, mis käsitleb Katariina II Balti poliitikat tema valitsusaja esimesel poolel. Raamatu põhiallikaks on Vene keskvalitsuse ukaasid ja siinsete provintsiaalvõimude patendid, mida ei ole sellises ulatuses ja nii süstemaatiliselt eesti ajalookirjutuses veel kasutatud. Keskvõimu ukaasid on suurelt osalt publitseeritud, kuid patente tuli Lauril välja otsida peamiselt Eesti Ajalooarhiivi fondidest. Lisaks Eesti Ajalooarhiivile on Laur kasutanud Tallinna Linnaarhiivi, Läti Riikliku Ajalooarhiivi, Venemaa Riikliku Vanade Aktide Arhiivi ja Tartu Ülikooli haruldaste raamatute ja käsikirjade osakonna materjale.

Eelpool loetletud teemasid on Laur käsitlenud erineva põhjalikkusega, samuti erineb ainevaldkondade kaupa tema teose uurimuslikkuse aste. Suhteliselt hästi läbiuuritud on baltisaksa rüütelkonnad ja nende töökorraldus, samuti luteri kirik ja

baltisaksa vaimulikkond, kus võib juba toetuda rikkalikule sekundaarkirjandusele. Mitmeid teisi valitsemise ja haldusega seonduvaid küsimusi on aga varasemas kirjanduses suhteliselt pealiskaudselt ja juhuslikult vaadeldud. Siinkohal võiks esile tõsta näiteks kroonuametkondade töökorralduse, Balti provintssides paiknenud Vene sõjaväe, maaomandi ja maksusüsteemi uudsel arhiivimaterjalil põhinevat käsitlemist. Laur toonitab õigusega ka paljude Rootsi seaduste edasikestmist Balti provintssides, millele senises ajalookirjanduses on liiga vähe tähelepanu pööratud. Just need seadused ning teatav patriarhaalne traditsioon olid mõisniku ja talupoja vaheliste suhete aluseks ka Põhjasõjale järgnenud aastakümnetel.

Mõned olulised teemad on aga minu arvates pärinud liiga vähe raamatu autori tähelepanu. Näiteks sellisele otseselt pärisorjuse ja talupoegade õigusetu seisundiga seonduvale küsimusele nagu mõisnike kodukariõigus pühendab Laur vaid pool lehekülge ja toetub ka siin suures osas J. G. Eiseni paljutsiteeritud artiklile „Eines Liefländischen Patrioten Beschreibung der Leibeigenschaft“ (1764). Ka tsunftikorraldust on käsitletud väga lühidalt ja saksa käsitööliste olukorda Balti provintssides on seal kirjeldatud ehk liiga mustades värvides. Laur viitab seal õigesti küll Hupeli märkusele käsitööliste tööpuuduse kohta Balti provintssides (lk 202), kuid teisel on Hupel jälle tõstnud esile siinsete saksa käsitööliste suhteliselt kõrget elatusetaset nende Saksamaa ametivendadega võrreldes.

Lauri poolt ulatuslikult kasutatud patendid täiendavad suuresti meie ettekujutust 18. sajandi igapäevasest elukorraldusest, kuid samas kajastub selles allikas ikkagi võimude poolt soovitu, mis alati ei lange kokku argise tegelikkusega. Seda vastuolu toob Laur ka ise esile talupoegade pagemise tõkestamiseks väljaantud patente kirjeldades, millest näiteks Eestimaa rüütelkonna peamehe Friedrich Johann v. Ulrichi 1756. aasta kava Põhja-Eesti rannatalupoegade paadiga Soome põgenemise takistamiseks meenutab vägagi Nõukogude piirivalve samasugust tegevust kakssada aastat hiljem. Suur tähelepanu, mida võimud pagemisele pöörasid, võib tekitada mulje, et talupoegade põgenemine oli massiline, samas aga näitab Lauri viidatud Elina Öpiku uurimus Kesk-Eesti talupoegkonna suhteliselt vähest pagemust (kõigest 4%). Vastuolusid võimude ettekirjutuste ja igapäevaelu vahel võib eeldada ka mitmetes muudes eluvaldkondades. Näiteks kahtlen ma väga, kas Eestimaa maapäeval 1780. aastal vastuvõetud luksuspiiranguid kunagi tõsiselt ellu viidi.

Mõnikord on Laur ka liiga oma arhiiviallikas kinni ja piirdub enamjaolt patentide refereerimi-

sega, pöörates kohati liiga vähe tähelepanu sekundaarkirjandusele. Näiteks provintsiialvõimude võitlust epideemiliste haigustega käsitledes ei viita ta spetsiaalselt sel teemal ilmunud Lemming Rootsmäe monograafiale¹. Laur kirjeldab üsna detailset võimude meetmeid viinapõletamise reguleerimisel, kuid jätab täiesti vaatluse alt välja viinapõletamise leviku murrangulise tähenduse Balti provintssides 18. sajandi II poolel. Just tänu mõisamajanduse intensiivistamisele ja viinapõletamisest saadud tuludele muutus baltisaksa mõisnike elustiil palju luksuslikumaks ja rafineeritumaks, talupoegadelt pressiti aga abiteo suurendamise kaudu välja rohkem koormisi. Viimast, agraarajaloolaste poolt üldaktsepteeritud seisukohta, mida nendib juba Hupel, näib Laur, kes muidu küllalt põhjalikult kirjeldab talupoegade juriidilist olukorda ja kindralkuberner Browne'i survel Liivimaa 1765. aasta Maapäeval vastuvõetud talupoegade kaitse seadusi, oma raamatus täiesti ignoreerivat.

Igal autoril on muidugi õigus ise piiritleda oma uurimisteemat ja ka selle ajalisi raame. Laur lõpetab oma käsitluse asehalduskorra kehtestamisega Balti provintssides 1783. aastal, mille vastu iseeneest ei saa ju midagi väita. Kuid kuna valgustatud absolutismi mõistele ja temaatikale on tema teoses omistatud küllaltki suur kaal, siis tekib sellega minu arvates teatav kompositsiooniline ebakõla, sest just sel hetkel, kui Katariina II hakkab Baltikumis ellu viima oma kõige kaugemaleulatuvamaid ja järjekindlaimaid ümberkujundusi valgustatud absolutismi vaimus, lõpetab Laur oma käsitluse. Olen arvamusel, et asehalduskorra perioodi käsitluse kaasamine oleks raamatule teemaarenduse seisukohalt ainult kasuks tulnud ja ühtlasi andnud lugejale tervikliku ülevaate Eesti halduskorraldusest kogu 18. sajandi vältel.

Asehalduskorra kehtestamisele pühendatud paar lehekülge annavad siiski pisut aimu autori suhtumisest Katariina II edasisse poliitikasse Baltimaadel. Torkab silma, et selle teema puhul ei ole ta kasutanud Otto-Heinrich Eliase teedrajavat uuri-

must „Reval in der Reformpolitik Katharinas II. Die Statthalterschaftszeit 1783–1796“ (Bonn, Bad Godesberg, 1978) ja näib sümpatiseerivat pigem enam kui sajandivanuse Friedrich Bienemanni ja Julius Eckardti aegsete eitavate ja politiseeritud seisukohatadega, mis nägid asehalduskorra kehtestamises hilisema venestuse eelmängu. Lauri seisukohtade interpreteerimisega on küll üldse raskusi, sest tema asehalduskorda iseloomustavad märkused on üsna napolisõnalised ja rabedad. Balti seisuseühiskonna „vabaduste“ kaitseks toodud Herderi emotsionaalne tsitaat on minu meelest täiesti kohatu, sest see iseloomustab küll hästi Herderi enda meeleolusid tema ande õitselepuhkemise ja väljakujunemise ajal Riia-aastatel 1764–1769, mil ta oli ümbritsetud ka sealse kõrgkihi hoolitsevast tähelepangust, ei kajasta aga kaugelgtki Balti linnades valitsenud stagnatsiooni ja seisuseprivileegide külge klammerdumist, mille kohta Laur varasemas peatükis linnade kohta ka ise näiteid toob. Ma mõistan, et meie tänase omariikluse seisukohalt vaadatuna võib Balti erikord mõneski mõttes lähedasaena tunduda – ühes hiljutises artiklis on Jaan Undusk rääkinud ka eestlastele ja baltisakslastele ühisest Balti autonoomsusteadvusest² – ja see võib meid negatiivselt häälestada ka kõigi omaaegsete keskviimu poolt toimepandud autonoomia kärpimiste suhtes. Kuid me ei tohiks mööda vaadata ka sellest, et Katariina II asehalduskord ja ka tsarismi venestuspoliitika sada aastat hiljem ei olnud ainult siinseid provintse tasulilitava ja unifitseeriva iseloomuga reformid, vaid neis oli ka tugev moderniseeriv element, mis lõi Balti erikorra raames tõrjutud eestlastele ja lätlastele uusi sotsiaalse ja poliitilise arengu võimalusi. Elias näitab oma monograafias, et asehalduskord jäi ajaliselt liiga lühikeseks, et linnaeestlased oleksid suutnud pakutud võimalusi realiseerima asuda, samas püstitab ta aga huvitava hüpoteesi, mille järgi asehalduskord võinuks luua eeldused linnaeestlaste ja -sakslaste lähenemiseks ja koostööks ning aidanud sellele vähendada hilisemat konfrontatsiooni.

Kompositsioonilisest aspektist vaadelduna langevad raamest välja ka neli ekskurssi raamatu lõpus, mis mõjuvad sellisel kujul pisut liigsetena. Neist kaks – Tartu ülikool 1710–1783 ja vennastekoguduse keelamine 1743 – ei paku pealegi uurimuslikult midagi oluliselt uut. Torkab silma ka, et Laur ei ole siin piisavalt kasutanud asjakohast sekundaarkirjandust: ülikooli või õigemini selle puudumise käsitlemisel oleks tulnud kindlasti viidata ka Hubertus Neuschäfferi spetsiaalselt sel teemal ilmunud artiklile³, vennastekoguduse puhul torkab silma Guntram Philippi suurteose⁴ puudumine. Viimasest oleks võinud Lauril olla abi ka kogu

¹ L. Rootsmäe, Nakkushaigused surma põhjustena Eestis 1711–1850. Tallinn, 1987.

² J. Undusk, Ajalootõde ja metahistoorilised žestid. Eesti ajaloo mitmest moraalist. – Tuna 2000, nr 2, lk 128.

³ H. Neuschäffer, Die baltischen Provinzen ohne Universität von 1721 bis 1802. – Die Universitäten Dorpat/Tartu, Riga und Wilna/Vilnius 1579–1979. Hrsg. von Gert von Pistohlkors, Toivo U. Raun, Paul Kaegbein. Köln, Wien, 1987, lk 19–35.

⁴ G. Philipp, Die Wirksamkeit der Hermhuter Brüdergemeine unter den Esten und Letten zur Zeit der Bauernbefreiung (Vom Ausgang des 18. bis über die Mitte des 19. Jhs.). Köln, Wien, 1974.

oma raamatu koostamisel, sest 19. sajandile viitavast pealkirjast hoolimata annab Philipp sissejuhatavates peatükkides, ulatuslikule kirjandusele toetudes, ülevaate ka 18. sajandi Balti provintside haldus- ja õigusstruktuurist ning majandus- ja sotsiaalajaloo peajoonest.

Ka raamatu kokkuvõte on mõneti ebaselge ja vastuoluline. Stiilinäitena võin tuua ühe mulle hämaraks jäänud lause: „Ühelt poolt jõudsid koos Saksamaalt tulnud haritlastega siia kõige uuemad ideed ja voolud, teisalt pörkasid need konservatiivsele vastuseisule, mis väärtustas Balti iseolemist.“ Ja milline oli ikka see kokkuvõttes nimetatud „arvukas uuendusi sooviv kiht“ Balti ühiskonnas, kes kõhklematult läks kaasa Katariina II poliitikaga ja oli valmis ka märksa radikaalsemateks ümberkorraldusteks? Ega ometi raamatus eelpool ülikonservatiivsena iseloomustatud baltisaksa aadel või oma privileegide külge klammerduvad raehärrad Balti stagneerunud (väike)linnades?

Raamatu lugemisel panin tähele veel mõningaid vähemkontseptuaalseid küsitavusi. Baltisaksa põlisaadli konservatiivsusele vaimulikkonna kui „radikaalseima ühiskonnakihi Baltikumis“ (lk 89) vastandamist pean ma ülepingutatuks. Baltisaksa aadli ja vaimulikkonna koostöö luteri kiriku haldamisel kulges suurema vastasseisuta, maal olid mõisnikud ja pastoriid pealegi ka igapäevases tihedas seltskondlikus läbikäimises. Ainus mulle teadaolev näide tõeliselt radikaalsete sotsiaalsete vaadetega balti pastori kohta on Johann Georg Eisen, kes esimesena nõudis pärisorjuse kaotamist kogu Venemaal, kuid tema on ühtlasi ka hiilgav erand. Teised ühiskonnakriitiliste vaadetega pastoriid olid oma nõudmistes tunduvalt tagasihoidlikumad ja radikaalideks ma neid kuidagi ei nimetaks. Kõige kriitilisem ja ühtlasi kõige liikuvam sotsiaalne kiht Balti seisuseühiskonnas olid minu arvates hoopis koduõpetajad (Hofmeister), kelle hulka võime arvata, vähemalt nende tegevuse varasemal perioodil, ka Garlieb Merckeli ja Johann Christoph Petri.

Kahtlen, kas Balti linnade kodakondsuspiirangud ikka takistasid ellu rakendamast Katariina II välismaalaste Venemaale kutsumise poliitikat. Katariina II pidas silmas välismaalaste asustamist eelkõige Sise-Venemaale, Balti provintsid olid selles mõttes ju niikuinii „välismaalastega“ asustatud. Pealegi integreerusid 18. sajandil arvukalt Balti linnadesse elama asunud käsitöölised, kaupmehed ja literaadid minu teada ilma suuremate probleemideta siinsesse seisuseühiskonda. Lauri toodud näide, kus Riia magistraat keeldus suurgildi vastu võtmast Saksamaalt saabunud raamatupidaja Efleini, kuna tema naine oli lätlanna (lk 209), on selles suhtes ebarepresentatiivne ja viitab hoopis

Deutsch ja Undeutsch problemaatikale, mis on omaette teema.

Mõned Lauri seisukohad on mitte küll otseselt valed, kuid siiski lugejat eksitavad. Nii väidab Laur (lk 43), et 18. sajandil Saksamaalt Baltikumi sisserändajad tõrjusid siin välja alamsaksa keele. Tegelikult algas alamsaksa keele väljatõrjumise protsess tunduvalt varem – Hupel kirjutab alamsaksa keele kõnelejatest tegelikult juba kui pigem minevikulisest ja marginaalsest nähtusest. Samas märgib Laur veel, et 18. sajandil Baltikumi sisserändajad olid valdavalt nn *Kleindeutsche*. Siin on minu meelest tegemist mõiste „väikesakslased“ vale kasutamisega. Väikesakslased olid baltisaksa sotsiaalse püramiidi kõige madalam kiht, kellel tavaliselt puudus igasugune haridus ja kes rääkisid sageli ka vigast saksa keelt. Igal juhul ei tohiks selle nimetuse alla paigutada 18. sajandil Balti provintsidesse arvukalt sisserännanud käsitöölisi, rääkimata kaupmeestest ja literaatidest. Kaubandusele pühendatud peatükis kirjeldab Laur ka juutide Venemaalt väljasaatmist keisrinna 1743. aasta ukaasiga, mis tunduvalt kahjustas Riia transiitkaubandust (lk 171). Tema tekstist võib jääda aga mulje, et juutide asumine Riiga oli keelatud ka Katariina II ajal, mis tegelikult ei ole õige, sest Riia rae initsiatiivil lubati juba 1764. aastast alates juutidel *de facto* uuesti Riias elada ja kaubitseda.⁵ Siia võiks lisada veel, et Laur mainib valitsuste korralduste äratrükkimist nädalalehes Rigische Anzeigen (lk 119), unustab aga nimetada sama funktsiooni täitnud Tallinna kuulutuslehte Revalische Wöchentliche Nachrichten.

Pisut segadusseajav on ka üks kultuurilooliselt väga huvitav joonealune viide (lk 149), milles Laur kirjeldab, kuidas siinsed talupojad saadeti 1721. a Venemaale sealsele talurahvale sirbi asemel vikatiga viljalõikust õpetama. Nii nagu vastandaks mahajäänud Venemaad arenenuma põllunduskultuuriga Balti provintsidele. Tegelikult kasutasid ka eesti talupojad 18. sajandil viljalõikuses peamiselt sirpi ja Lauri tsiteeritud ukaasis on tõenäoliselt silmas peetud läti talupoegi, keda Venemaa asemel oleks võinud sama missiooniga saata ka Eesti aladele.

Märgin siinkohal ära ka mulle silmatorkanud pisivead ja n-ö tehnilised puudused. Läti ajaloolase Arvids Švābe surma-aasta on Eesti Entsüklopeedia andmetel 1959, mitte 1953. Ka on ebatäpselt kirjutatud paar isikunime: peaks olema Roger Bartlett, mitte Rodger ja Carl Julius Paucker, mitte

⁵ Vrdl. A. Buchholtz, Geschichte der Juden in Riga bis zur Begründung der Rigischen Hebräergemeinde im J. 1842. Riga, 1899.

Pauker. Kasutatud kirjanduse nimekirjas äratoodud Constantin Mettigi „Geschichte der Stadt Riga” ilmus minu andmetel aastal 1897, mitte 1895. Pisut häiris ka kogu raamatut läbiv viitenumeratsioon, mistõttu raamatu teises osas on viitenumb-
rid juba neljakohalised.

Esitatud kriitiliste märkustega ei ole aga soovitud luua muljet, nagu oleks Lauri monograafia halb või ebaõnnestunud. Otse vastupidi, samuti 18. sajandi uurijana lugesin ma tema raamatut suure huvi ja heameelega, kuna siin on käsitletud teemasid ja kasutatud allikaid, millega ma ise olen vähem kokku puutunud. Oma süstemaatilisuses ja kokkuvõtlikkuses on Mati Lauri raamat mitte lihtsalt monograafia, vaid ühtlasi ka seni puudunud eestikeelne käsiraamat 18. sajandi Eesti- ja Liivimaa halduskorralduse ja kogu Balti Landesstaat'i kohta, mis peaks olema iga tõsisema Eesti ajaloo huvilise ja loomulikult ka ajalootudengi lugemislaual.

Indrek Jürjo

RAAMATUSSE RAIUTUD EESTI KONGRESS

Eesti Kongress siis ja praegu. Koostaja ja toimetaja Eve Pärnaste. Tallinn: SE&JS, 2000. 527 lk.

Kümme aastat tagasi, 11.–12. märtsil 1990 tuli kokku Eesti kodanike esinduskogu Eesti Kongressi avaistung. Ümmarguse tähtpäeva puhul nägi trükkivalgust endise Eesti Kongressi ühe juhtliikme Sirje Endre kirjustuse SE&JS mahukas Eesti kodanike komiteede liikumise ajalugu kajastav koguteos *Eesti Kongress siis ja praegu*.

Eesti kodanike komiteede liikumise näol oli tegemist võrdlemisi unikaalse nähtusega. Midagi sellesarnast on maailma ajaloos aset leidnud Ameerika Ühendriikide iseseisvussõja päevil. Eesti kodanike komiteede liikumise idee algatajad lähtusid rahvusvahelise õiguse ühest põhitõest – õigusliku järjepidevuse põhimõttest, mille kohaselt võõrriigi okupatsiooni ja anneksiooni puhul riigi eksistents ei lakka, vaid riik elab eksilis edasi. Õigusliku järjepidevuse tee kasuks rääkis ka asjaolu, et enamik lääneriike ei tunnustanud Eestit (ega ka Lätit ja Leedut) Nõukogude Liidu seadusliku osana. Kolme okupeeritud Balti riiki tunnustati *de jure*, mõnes riigis olid säilinud ka nende riikide diplomaatilised esindused. *De facto* tuli küll paraku tunnistada Balti riikide kuulumist Nõukogude Liidu koosseisu.

Teiseks kodanike komiteede liikumise alustõeks oli Eesti Vabariigi õigusjärgse kodanikkonna olemasolu. Viimaste all peeti silmas neid isikuid, kes olid seisuga 16. juuni 1940 olnud Eesti Vabariigi kodanikud, ja nende järeltulijaid. Rahvus ei omanud siin mingit tähtsust, sest enne okupatsiooni oli Eesti kodanike seas üle kümnendiku mitteeestlasi. Siinkohal lähtuti rahvusvahelise õiguse põhimõttest, mille kohaselt on ainult õigusjärgsetel kodanikel voli riikliku tähtsusega küsimuse otsustamisel.

Seega seisis kodanike komiteede liikumisel ees ülesanne registreerida Eesti Vabariigi kodanikud ja valida nende esinduskogu Eesti Kongress. Tänu paljude entusiastide ennastsalgavale tööle tuldi selle ülesandega hiilgavalt toime. Kuigi Eesti Kongress ja selle tööorgan Eesti Komitee olid reaalse võimu puudumise tõttu sunnitud tegutsema suregrupina Ülemnõukogu suhtes, kujunesid Eesti Kongressi põhimõtted taasiseseisvunud riikluse aluseks, millel rajanevad põhiseadus ja teised olulised seadused.